

Н.А. ЛАТИГІНА. ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДОСВІД ХВИЛЬ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Аналізується історичний та політичний досвід трьох хвиль демократизації та з'ясовуються причини виникнення у суспільстві демократизаційних хвиль.

Ключові слова: демократизація, революційні рухи, демократичній хвилі.

Анализируется исторический и политический опыт трех волн демократизации и выясняются причины возникновения в обществе демократических волн.

Ключевые слова: демократизація, революционные движения, демократические волны.

The article analyses historical and political experience of three former democratization waves and explains the reasons of democratization waves origin in a society.

Key words: democratization, democratization waves.

Одним з найважливіших наслідків розпаду світової системи соціалізму стало впровадження політичної демократії як основної моделі суспільно-політичного розвитку. За окремими винятками, до яких можна віднести, з одного боку, Кубу, Північну Корею, а з іншого, нафтові монархії Близького Сходу, переважна більшість країн світу визнала демократію як найприйнятнішу форму політичної системи. Тому не викликає здивування те, що нині навіть на концептуально-теоретичному рівні відсутні достатньо опрацьовані проекти політичного устрою, альтернативні демократії.

З середини 70-х років ХХ століття розгортанням революційних рухів в країнах Південної Європи – Греції, Іспанії та Португалії проти диктаторських режимів почалася свого роду демократична хвиля, яка охопила немов усю планету. Період з кінця 80-х і до початку 90-х років, який збігався із закінченням холодної війни і біполярного світового порядку, ознаменувався подальшою експансією демократичної політичної системи, демократичних інститутів, цінностей, настанов і норм (як в позитивному, так і в негативному сенсі).

Проте, разом з тим не можна не відзначити, що низка відомих політологів, констатувавши сам факт розширення демократії, вважали, що к середині 80-х років демократія вже впритул наблизилася до меж своїх можливостей. «За невеликими винятками, – писав, наприклад, С.Хантінгтон в 1985 році, – демократія досягла, можливо, апогею свого розвитку в усьому світі»¹.

І, насправді, широке розповсюдження демократії це, безперечно, один з найважливіших політичних феноменів останніх десятиріч, дослідженню якого приділили певну увагу в своїх працях С. Хантінгтон, М. Вейнер, Дж. Саншайн, Р. Емерсон, С. Верба, Г. Алмонд, Дж. Брюс.

Водночас твердження про те, що світ нарешті знайшов остаточну, найбільш прийнятну і ефективну форму організації суспільства, сьогодні чим далі, тим більше виявляються недостатньо переконливими. Відомо, що дві перші хвилі демократизації, незважаючи на значні складнощі та суперечності, завершилися формуванням класичних моделей демократичного режиму в країнах Західної Європи та їх переселенських колоніях (США, Австралія, Канада, Нова Зеландія). Згодом крах світового табору соціалізму нібито ознаменував початок «тріумфаль-

© ЛАТИГІНА Наталія Анатоліївна – доктор політичних наук, професор Київського національного торговельно-економічного університету

ної ходи демократії» та її безмарне майбутнє. Однак реалії останнього десятиріччя замість дедалі переконливих підтверджень пришестя глобального «віку демократії» (майже за С.Хосбаумом) порушили низку нових принципових питань щодо майбутнього демократичних політичних інститутів, суспільства і держави в цілому. Тому підведення історичних підсумків різних хвиль демократизації є актуальним і необхідним з огляду на визначення подальших перспектив демократії і демократизації.

Перш за все, потрібно дати визначення що таке хвиля демократизації. Отже, хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних політичних режимів до демократичних, які відбуваються в певний період часу, і кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямі в даний період. До цієї хвилі зазвичай належить і лібералізація або часткова демократизація в тих політичних системах, котрі не стають цілком демократичними. В сучасному світі вже пройшли три хвилі демократизації. Кожна з них стосувалася порівняно невеликої кількості країн, і під час кожної з цих хвиль також здійснювалися переходи і в недемократичному напрямі. Але потрібно зазначити, що не всі переходи до демократії відбувалися тільки в межах цих хвиль. Історія людства не відрізняється упорядкованістю і не є односпрямованим еволюційним процесом. За кожною з перших двох хвиль демократизації наставав відкат, під час якого деякі, хоча і не всі, країни, що здійснили раніше перехід до демократії, знову поверталися до недемократичного правління. Через це частіше всього визначити момент переходу від даного режиму (авторитарного чи тоталітарного) до іншого (демократичного) можна лише умовно. Також умовно визначаються і дати хвиль демократизації та відкатів.

Корені першої хвилі демократизації потрібно шукати в американській і французькій революціях. Однак дійсне виникнення національних демократичних інститутів – це феномен XIX століття. У більшості країн демократичні інститути поступово розвивалися протягом усього століття, і саме тому визначити конкретну дату, після якої деяка політична система може вважатися демократичною, вельми складно і можливо лише з часткою умовності. Проте, незважаючи на це, Джонатан Саншайн висуває два переконливі критерії, які дозволяють встановити, коли політичні системи XIX століття досягали характерних ознак демократичного мінімуму з огляду на ту епоху: 1) 50% дорослого чоловічого населення має право голосу; 2) відповідальний голова виконавчої влади повинен або зберігати за собою підтримку більшості у виборному парламенті або обиратися під час періодичних всенародних виборів. Якщо взяти ці критерії на озброєння, застосовуючи їх достатньо вільно, можна сказати, що перша хвиля демократизації розпочалася зі США близько 1828 р.² Скасування майнового цензу у старих штатах і приєднання нових штатів із виборчим правом для всіх дорослих чоловіків допомогли довести частку білих чоловіків, які дійсно голосували на президентських виборах 1828 року, більш ніж до 50%. У наступні десятиріччя і інші країни поступово розширювали своє виборче право, скорочували можливість подання голосу однією особою в декількох виборчих округах, вводили таємне голосування і встановлювали відповідальність прем'єр-міністрів та кабінетів перед парламентами. Швейцарія, заморські британські домініони, Франція, Великобританія і декілька дрібних європейських країн здійснили перехід до демократії у кінці XIX століття. Незадовго до Першої світової війни більш або менш демократичні режими установили у себе Італія і Аргентина. Після війни демократичними вже були Ірландія

і Ісландія, які шойно отримали незалежність. Масовий рух до демократії розгортався в державах, що стали наступниками імперій Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів. На початку 1930-х років, коли перша хвиля демократизації вже успішно завершилася, демократичні лави поповнили Іспанія і Чілі. В цілому за сто років більше ніж тридцять країн ввели у себе принаймні мінімальні загальнонаціональні демократичні інститути. У 1830-х роках А. де Токвіль передбачив цей тренд (мається на увазі демократія), коли він тільки зароджувався. В 1920 р. Джеймс Брайс, розглядаючи історію демократії, розмірковував про те, чи не є «тенденція до демократії, яка проглядається нині повсюдно, природною тенденцією, через загальний закон соціального прогресу»³.

Однак в цей час демократична тенденція вже сходила нанівець і перетворювалася у свою протилежність. Домінантою політичного розвитку 1920-1930-х років були відхід від демократії і або повернення до традиційних форм авторитарного правління, або установа нових, масових, значно більш жорстоких і всеохоплюючих форм тоталітаризму. Такий рух назад відбувався головним чином в тих країнах, які сприйняли демократичні форми буквально напередодні Першої світової війни або одразу після неї, та для яких не тільки демократія, але і, в багатьох випадках, нація були чимось новим. Цікавими є історичні підрахунки: з дванадцяти країн, які створили у себе демократичні інститути до 1910 року, лише одна – Греція – пережила після 1920 року відкат, а з сімнадцяти країн, які сприйняли демократичні інститути в 1910-1931 роках, лише чотири зберегли їх протягом 1920–1930-х років.

Перший відкат від демократії почався у 1922 році, в березні у Римі, коли сумнозвісний диктатор Б. Муссоліні з легкістю отримав у своє розпорядження нетривку і вельми корумповану італійську демократію. Трохи більше десятиріччя знадобилося для того, щоб молоді демократичні інститути в Литві, Польщі, Латвії і Естонії були повалені в результаті авторитарних військових переворотів. Такі країни, як Югославія і Болгарія, що ніколи не знали реальної демократії, підкорилися новим формам більш жорсткої диктатури. Захоплення влади Гітлером в 1933 році покінчило з демократією у Німеччині, зробило неминучою загибель австрійської демократії у наступному році і, зрозуміло, у кінцевому підсумку поклало в 1938 році край чеській демократії. Грецька демократія, вже у 1915 році розхитана національним розколом, була остаточно похована в 1936 році. Португалія в 1926 році стала жертвою військового перевороту, який спричинив тривалу диктатуру Салазара. Військові путчі відбулися в 1930 році в Бразилії і Аргентині. До авторитаризму в 1933 році повернувся Уругвай. Військовий переворот 1936 року призвів до громадянської війни в Іспанії і, як наслідок, загибелі Іспанської республіки в 1939 році. Нова, обмежена демократія, установа в 1920-х роках в Японії, на початку 1930-х років виявилася витисканою військовим правлінням.

Як засвідчують вищенаведені факти, ці зміни режимів віддзеркалювали розквіт комуністичних, фашистських і мілітаристських ідеологій. У Франції, Великобританії і інших країнах, де демократичні інститути збереглися, антидемократичні рухи набирали силу, черпаючи її у політичному відчуженні 1920-х років та економічній депресії 1930-х років. Війна, яка велася заради того, щоб завоювати світ для демократії, замість цього стимулювала суспільно-політичні рухи, як праві, так і ліві, котрі наполегливо прагнули знищити усі демократичні надбання.

Друга світова війна поклала початок другій, короткій хвилі демократизації. Союзнацька окупація сприяла запровадженню демократичних інститутів у

Західній Німеччині, Італії, Австрії, Японії і Кореї, хоча в той же час СРСР завадив впровадженню демократії, яка зароджувалася у Чехословаччині і Угорщині. В кінці 1940-х – на початку 1950-х років прийшли до демократії Туреччина і Греція. В Латинській Америці Уругвай повернувся до демократії під час війни, а у Бразилії і Коста-Ріці демократичні зміни відбулися в кінці 1940-х років. У чотирьох інших латиноамериканських країнах – Аргентині, Колумбії, Перу і Венесуелі – вибори 1945 і 1946 років привели до влади всенародно обрані уряди. Проте в усіх чотирьох країнах демократична практика виявилася досить нетривалою, і на початку 1950-х років там установилися диктатури.

На початку 1960-х років і друга хвиля демократизації вичерпала себе. В кінці 1950-х політичний розвиток та транзит режимів набули чіткого авторитарного характеру⁴.

Глобальний поворот в інший від демократії бік в 1960-х – на початку 1970-х років набув вражаючих розмірів. За одними підрахунками, в 1962 році плодами державних переворотів в усьому світі були тринадцять урядів; в 1975 році – 38. За іншою оцінкою, третина з 32 діючих демократій, які існували у світі в 1958 році, перетворилася на авторитарні режими у середині 1970-х років⁵. Ця хвиля переходів від демократії до авторитаризму є специфічною, оскільки вона торкнулася певних країн, таких як Чилі, Уругвай (так звана «Швейцарія Південної Америки»), Індія і Філіппіни, де демократичні режими протрималися чверть століття і довше. Авторитарні транзити подібного роду породили значно більш песимістичний погляд на придатність демократії для країн, що розвиваються, і підсилили стурбованість життєздатністю та ефективністю демократії в розвинутих країнах, де вона існувала багато років і була доволі усталеною⁶.

Однак, діалектика історичного розвитку цивілізації знову спростувала теоретичні конструкції, створені соціальною та політичною науками. Так, як показує фактичний аналіз, протягом п'ятнадцяти років після падіння португальської диктатури в 1974 році демократичні режими прийшли на зміну авторитарним майже в тридцяти країнах Європи, Азії і Латинської Америки.

Отже, в цілому рух до демократії носив глобальний характер. За п'ятнадцять років третя демократична хвиля прокотилася по Південній Європі, затопила Латинську Америку, дійшла до Азії і знищила диктатуру в Радянському блоці. Згідно статистичних даних, у 1974 році в восьми з десяти південноамериканських країн правили недемократичні уряди, у 1990 році – в дев'яти країнах уряди були демократично обрані. У 1973 році, за даними Фрідом-Хауз, 32% світового населення мешкало у вільних країнах; у 1976 році, із-за введення надзвичайного стану в Індії, – менше 20%. У 1990-му, однак, у вільних суспільствах жили майже 39% людства.

До теперішнього часу кожний наступний відкат анулював деякі, але не всі переходи до демократії, що відбулися у попередню хвилю демократизації. Держави багаторазово змінювали обриси і розміри. За десятиріччя, що минули після Другої світової війни, кількість незалежних держав подвоїлася, а частка демократичних держав у світі змінювалася з завидною регулярністю. В нижніх точках двох відкатів 19,7% і 24,6% країн в світі були демократичними. На піках двох хвиль демократизації – 45,3% і 32,4%. В 1990 році демократичні системи були приблизно в 45,4% незалежних держав світу – практично як у 1922 році⁷.

Для того, щоб пояснити причини, які викликають хвилі демократизації, спробуємо уявити собі деякий мікрокосм з шести абстрактних країн, позначених циф-

рами від 1 до 6. Припустимо також, що протягом порівняно короткого періоду одна і та же політична подія, а саме – демократизація – умовно позначена як x , відбувається в кожній з цих країн. Що викликає подібне масове явище x ? Тут, на думку С.Хантінгтона, можливі декілька пояснень⁸.

1. Єдина причина. Усі шість x (тобто проявів демократизації) можуть мати одну причину, назвемо її A , яка виникла незалежно від суспільно-політичних подій у тій або іншій з шести країн. Це може бути, наприклад, розквіт деякої нової наддержави або якась інша значна зміна у міжнародному розміщенні сил. Це може бути велика війна або будь-яка важлива подія, що зачепила багато суспільств. Деякі латиноамериканські держави, наприклад, у 1945 та 1946 роках або встановили у себе демократичні режими, або провели нові загальнонаціональні вибори. Наявні дані свідчать, що ці демократизаційні процеси (x) в значній мірі стали результатом єдиної причини (A), тобто перемоги союзників у Другій світовій війні.

2. Паралельний розвиток. Демократизаційні події (x) можуть викликатися схожими процесами, які приводять до появи одних і тих самих незалежних змінних (схематично позначених як a_1 , a_2 і т.ін.) та відбуваються більш або менш одночасно в усіх шести країнах. Так, наприклад, вчені-теоретики стверджували, що країна стає готовою до демократизації лише тоді, коли минає певні пороги економічного розвитку, досягнувши конкретного рівня валового національного продукту (ВНП) на душу населення або певного рівня грамотності. В даному випадку демократичний прогрес в кожній країні обумовлюється чимось, існуючим всередині цієї країни і характерним для неї, проте схожі чинники можуть більш або менш одночасно діяти при цьому і в інших країнах, породжуючи схожі кінцеві результати.

3. Снігова грудка. Важливою причиною, яка викликає демократизацію (подію x) в одній країні, може стати ефект настання цієї події x в іншій. Якщо б усі демократизаційні процеси (x) відбувалися абсолютно одночасно, це було б неможливо. Однак повна одночасність буває, хоча і дуже рідко, тому прямопропорційно і можливість одночасного розвитку демократизаційних подій в різних країнах, в жодному разі незалежних одна від іншої, стає усе менш вірогідною. Звістка про значні політичні події останнім часом розповсюджується по усьому світу майже миттєво, через це демократизація (подія x) в одній країні все частіше має змогу практично в той же самий час спровокувати подію, яка є зіставленою, в іншій країні. Збільшується можливість дії ефекту наочності. Деяка своєрідна, навіть унікальна в своєму роді причина a_1 може викликати демократизацію (x_1) в одній країні, потім демократизація (x_1) дає поштовх подіям, які можна зіставити, в інших країнах, а ті, у свою чергу, можуть вплинути ще на якісь країни і так далі, подібно до снігової грудки.

4. Улюблена панацея. Безпосередні причини демократизації (події x) в різних країнах можуть також суттєво розрізнятися. А втім, ці різні причини можуть викликати одну і ту ж саму реакцію, якщо еліти різних країн поділяють загальне переконання в ефективності саме такої реакції, яка є улюбленою панацеєю від усіх проблем. Тобто шість країн спроможні одночасно здійснити однакові переходи від одного режиму до іншого, щоб подолати цілковито різні проблеми: інфляцію в одній з них, зникнення закону і порядку в іншій, поглиблення економічного спаду в третій, військову поразку в четвертій і т.ін. В даному випадку специфічні, індивідуальні причини політичної зміни (a_1 , b_2 , c_3 і т.п.) впливають

на загальний набір політичних переконань, породжуючи схожі відповіді х.

Отже, ці чотири можливих пояснення причин виникнення політичних демократичних хвиль не є ані вичерпними, ані взаємовиключаючими і не обов'язково суперечать одне одному. В кожній певній ситуації можуть діяти усі чотири чинники.

Таким чином, як переконливо підтверджують історичні докази, так звана «третя хвиля» демократизації, що розглядалася як своєрідне вирівнювання світового політичного ландшафту за мірками і орієнтирами розвинутої, ліберальної демократії класичного західного типу, практично призупинилася, а можливо цілком завершилася сьогодні. І хоча значні перешкоди для розповсюдження демократії існують в багатьох сучасних суспільствах, це не стане на заваді четвертій хвилі демократизації. Виходячи з об'єктивного і суб'єктивного досвіду минулого, двома ключовими факторами, від яких в майбутньому будуть залежати стабільність суспільного розвитку і успішне розповсюдження демократії, є економічне зростання і професійне та ефективне політичне керівництво.

1. *Huntington S.P.* Will world countries become democratic? // *Political science quarterly*. – 1984. – № 99. – P. 218. 2. *Sunshine J.* Economic Causes and Consequences of Democracy: A Study in Historical Statistics of the European and European-Populated English-Speaking Countries: Ph.D.diss. – Columbia University, 1972. – P. 48. 3. *Bryce J.* Modern Democracies. – New York: Macmillan, 1921. – Vol.1. – P. 24. 4. *Emerson R.* The Erosion of Democracy // *Journal of Asian Studies*. – November 1960. – Vol.20. – P.1-2. 5. *Verba S.* Problems of Democracy in the Developing Countries: Remarks. – Harvard – MIT Joint Seminar on Political Development. – October 6, 1976. – P. 6. 6. *Huntington S.P.* The Goals of Development // *Understanding Political Development* / Ed. by M.Weiner, S.P. Huntington. – Boston: Little, Brown, 1987. – P. 33. 7. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 36-42. 8. Там же. – С. 42.